

MAGDALENA RZESZOTARSKA-PAŁKA*

SZCZECIŃSKIE PRZEDOGRÓDKI Z PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU

FRONT GARDENS OF SZCZECIN FROM XIXTH AND XXTH CENTURY

Streszczenie

W okresie wielkiego rozwoju miast na przełomie XIX i XX w. priorytetem zarówno inwestorów, jak i planistów było zwiększenie ilości mieszkań w odpowiedzi na gwałtowny wzrost liczby ludności w miastach. W Szczecinie opracowano plan rozbudowy miasta, w którym pojawiły się takie rozwiązania jak skwery, a także niewielkie ogródki, lokalizowane między frontowymi ścianami kamienic a krawędzią chodnika. Wśród szczecińskich ulic urozmaiconych przedogródkami należy wymienić: Słowackiego, Małopolską, Bolesława Śmiałego, Malczewskiego, Monte Cassino, Śląską, a także aleje: Piastów, Wyzwolenia oraz Papieża Jana Pawła II¹. Na przykładzie tej ostatniej zostanie przedstawiony rys historyczny, obecny stan zagospodarowania oraz możliwości rewaloryzacji śródmiejskich przedogródków.

Słowa kluczowe: historia sztuki ogrodowej, ogród miejski, przedogródek

Abstract

In a period of great city development on turning-point XIXth and XXth Century, priority of investors and planners was the boost of apartment's amount, as an answer on growth of population in the cities. There was city extension plan elaborated in Szczecin, in which lots of green squares appeared, as well, as small gardens situated between front walls of apartment-houses and the pavement. Among Szczecin's streets decorated with front gardens should be mentioned: Słowacki, Małopolska, Bolesław Śmiały, Malczewski, Monte Cassino, Śląska, as well as boulevards: Piastów, Wyzwolenia and Pope John Paul II. That last one, will be an example for describing their history, present state of developing and possibilities of front gardens revalorization.

Keywords: garden art history, city garden, front garden

* Dr inż. arch. Magdalena Rzeszotarska-Pałka, Katedra Projektowania Krajobrazu, Wydział Kształtowania Środowiska i Rolnictwa, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny.

¹ W tekście artykułu stosuje się obecne nazewnictwo ulic, a jedynie w uzasadnionych przypadkach pojawiają się odniesienia do nazw wcześniejszych.

1. WSTĘP

W okresie wielkiego rozwoju miast na przełomie XIX i XX w. priorytetem zarówno ówczesnych inwestorów, jak i planistów było zwiększenie ilości mieszkań w odpowiedzi na gwałtowny wzrost liczby ludności w miastach. Plany rozbudowy wielu miast (w tym również pierwsze plany dla Szczecina) nie przewidywały wprowadzenia terenów zieleni w obszar projektowanego śródmieścia. Jednak protesty mieszkańców doprowadziły w Szczecinie do opracowania nowego planu w latach 1882-1884, w którym pojawiły się takie rozwiązania jak skwery i „zielone” place, a także niewielkie ogródki, lokalizowane między frontowymi ścianami kamienic a krawędzią chodnika.

Prof. Stanisław Latour w wypowiedzi dla „Gazety Wyborczej” napisał: „Wróćmy do XIX w. Przez setki lat miasto było zamknięte w murach, nie rozwijało się, było ciasne i tłoczne. Władze długo zabiegały o zmianę statusu Szczecina z twierdzy na miasto otwarte. Kiedy to się udało, powstały plany szerokich alei i otwartych placów (...) Myślę, że to jest sprawa nowego pokolenia, nowego spojrzenia. Dzięki temu, że władze dysponowały terenem i środkami z zewnątrz, miasto mogło sobie pozwolić na planowanie z dużą perspektywą. Był pewien luksus projektowania przestrzeni otwartych, które były prawie niezasiedlone – stąd szerokie ulice czy przedogródki przy ciągach ulicznych”².

Przedogródki³ stanowiły nie tylko formę upiększenia ulicy, ale również zapewniły niezbędną rezerwę terenu, umożliwiającą poszerzenie ulicy w razie zaistnienia takiej konieczności. Wśród szczecińskich ulic ozdobionych przedogródkami znalazły się: Słowackiego, Małopolska, Bolesława Śmiałego, Malczewskiego, Monte Cassino, Śląska, a także aleje: Piastów, Wyzwolenia oraz obecna Papieża Jana Pawła II, na przykładzie której zostanie przedstawiony rys historyczny, obecny stan zagospodarowania oraz możliwości rewaloryzacji przestrzeni śródmiejskich przedogródków.

2. POWSTANIE ŚRÓDMIEJSKICH PRZEDOGRÓDKÓW

Aleja Papieża Jana Pawła II (dawniej Kaiser-Wilhelmstrasse)⁴ stanowi główną oś kompozycyjną dzielnicy Śródmieście i przecina ją, biegnąc z północy na południe od Starego Miasta do Jasnych Błoni. Aleja należała dawniej do szlaku spacerowego łączącego Zamek Książąt Pomorskich z dzielnicą willową Pogodno i parkiem im. Kasprowicza, w którym znajdują się Jasne Błonia. Powstanie dzisiejszej dzielnicy Śródmieście zapoczątkowało sporządzenie planu podziału majątku Friedrichschof,

² *Sercem Szczecina jest rzeka*, wywiad K. Konieczny z prof. St. Latourem, „Gazeta Wyborcza” nr 46, wydanie szczecińskie z dnia 24.02.2003, s. 12.

³ „Przedogródek – bardzo mały, skromny ogródek urządzony na skrawku wolnego terenu pozostawionego między linią zabudowy mieszkalnej szeregowej lub kamienicami miejskimi a krawędzią chodnika (...) Otoczony zazwyczaj żywopłotem (niskim strzyżonym) lub ogrodzeniem (plot, parkan, płotek myśliwski, siatka, murek). Najczęściej składa się z trawnika, pojedynczych krzewów lub niewielkiego drzewa, wzbogacony kwiatami ozdobnymi, czasem ziołami”. Cyf. za: M. Siewniak, A. Mitkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1998, s. 203.

⁴ Aleja w fazie projektowej nosiła nazwę Lindenstrasse, co było odniesieniem do berlińskiej ulicy o podobnym znaczeniu w układzie miasta, jednak już w trakcie realizacji planu rozbudowy Szczecina aleję nazwano Kaiser-Wilhelmstrasse. W pamięci mieszkańców Szczecina na długo pozostanie obowiązująca do 2007 r. nazwa – al. Jedności Narodowej.

zlokalizowanego na północ od Fortu Wilhelma⁵. W 1864 r. planu parcelacji majątku dokonał mierniczy Muller, natomiast plan zabudowy został prawdopodobnie zlecony Jamesowi Hobrechtowi⁶, który pełnił wówczas funkcję miejskiego radcy budowlanego. Wskazuje na to wiele analogii do planu zabudowy Berlina: rozplanowanie ulic i placów, zaprojektowane szerokości ulic oraz działki budowlane o ostrych narożnikach, a także wprowadzenie przestronnych alei i przedogródków. W okresie wzmożonego napływu ludności do miasta priorytetem przy sporządzaniu planu rozbudowy stało się maksymalne wykorzystanie terenu pod zabudowę mieszkaniową⁷. Główną osią całego układu urbanistycznego stała się obecna al. Papieża Jana Pawła II, która została przedzielona kilkoma reprezentacyjnymi placami.

Plan zagospodarowania terenów przewidzianych pod rozbudowę miasta został, po licznych zmianach, ostatecznie oddany w 1874 r. Głównymi ciągami kompozycyjnymi stały się obok omawianej alei również al. Niepodległości oraz Narutowicza⁸. Zaprojektowane wzdłuż nich przedogródki miały stać się częścią głównych ciągów spacerowych miasta. Projektowane ulice miały mieć minimum 20 m szerokości, z czego na ciągi piesze przeznaczono po 4 metry. Najszersza aleja – obecna al. Papieża Jana Pawła II – miała mieć 33 m szerokości, a zaprojektowane wzdłuż niej przedogródki miały stać się częścią najważniejszego ciągu spacerowego i poszerzyły ją o ponad 12 m. Zabiegi te miały zwiększyć atrakcyjność tego terenu i wpłynąć na wzrost jego znaczenia handlowego w przyszłości (przewidziano dwa place targowe po obu stronach alei). Rozpoczęcie prac związanych z realizacją planu doprowadziło do kolejnej dyskusji – uznano, że priorytety władz miasta w zakresie jego rozwoju przestrzennego nie są realizowane w wystarczającym stopniu. Dotyczyło to przede wszystkim wprowadzenia nowoczesnej zabudowy rozdzielonej szerokimi ulicami oraz możliwie jak największej ilości zieleni. Dokonano zatem wielu istotnych poprawek: al. Niepodległości została poszerzona do 59 m, a po obu jej stronach wydzielono dziesięciometrowe przedogródki; podobnie al. Papieża Jana Pawła II miała mieć 40 m szerokości. Pojawił się jednak problem z wygospodarowaniem przestrzeni na przedogródki – aleję podzielono więc na dwie części zlokalizowane po dwóch stronach obecnego pl. Grunwaldzkiego (dawniej pl. Wilhelma). Część zlokalizowana bliżej Starego Miasta pełniła obok funkcji mieszkalnej również handlową (partery kamienic przeznaczone były na sklepy i drobne usługi), stąd pozostała węższa miała mieć 48 m, z których na dwa pasma chodnika przeznaczono po 4 m, na część jezdnię po 10 m, a trakt środkowy dopasowano do potrzeb jazdy konnej. Część południowa, pełniąca funkcję stricte mieszkalną, została poszerzona do 56 m o dodatkowe pasma przedogródków. Niewielkie sklepy oraz kawiarnie lokalizowano jedynie w kamienicach sytuowanych na narożnikach. Kompozycyjny podział alei jest czytelny do dzisiaj, jednak partery kamienic pełnią obecnie różne funkcje – w części pierwotnie mieszkalnej znajdują się obecnie również kancelarie prawnicze, niewielkie sklepy, oddziały banków czy też restauracje.

⁵ Fort Wilhelma, stanowiący część fortyfikacji pochodzących z 1720 r., obejmował obszar od Bramy Królewskiej, wzdłuż ulic: Roosevelta, Mazurskiej, przez pl. Grunwaldzki, ul. Bogustawa, Wojska Polskiego do Bramy Portowej.

⁶ J. Hobecht był głównym projektantem planu zabudowy Berlina z lat 1859-1861.

⁷ W 2 połowie XIX w. Szczecin przeżywał okres gwałtownego rozwoju demograficznego – w 1816 r. miasto zamieszkiwało 25 tys. mieszkańców, a w 1871 r. – 76 tys. Z kolei w 1910 r. Szczecin liczył już 236 tys.

⁸ Dawniej al. Niepodległości nosiła nazwę Paraderstrasse, a al. Narutowicza – Friedrichstasse.

Trakty konne oraz przedogródki wprowadzono również na aleje Piłsudskiego, Piastów i Wielkopolską oraz na ulice Narutowicza, Kopernika i Potulicką. Utworzona została w ten sposób droga powrotna do zespołu koszar zlokalizowanego na Nowym Mieście oraz ciąg spacerowy. W 1873 r. za zgodą cesarza Niemiec Wilhelma I przystąpiono do wyburzania XVIII-wiecznych fortyfikacji, które utrudniały rozbudowę miasta. Ostatecznie plan rozbudowy miasta został zatwierdzony w 1882 r., po zmianach wprowadzonych przez radcę budowlanego K. Kruhla i inspektora H. Hakena. Na jego realizację trzeba było jednak poczekać jeszcze kilka lat – kłopotliwe okazało się między innymi wyznaczenie głównej osi Śródmieścia, czyli al. Papieża Jana Pawła II, której przebieg pokrywał się z przebiegiem istniejących fortyfikacji – bastionem V oraz centrum Fortu Wilhelma. Dopiero ich wyburzenie umożliwiło wyznaczenie alei oraz centralnego pl. Grunwaldzkiego, a prace związane z budową dzielnicy Śródmieście zakończyły się ostatecznie w 1924 r.

W ciągu alei Jana Pawła II wzniesiono kamienice reprezentujące różne neostyle, niektóre również z elementami secesyjnymi, a także kilka obiektów użyteczności publicznej, w tym szkoły publiczne (w jednej z nich mieści się obecnie Rektorat Uniwersytetu Szczecińskiego). Kamienice zdobią balkony oraz wykusze o głębokości dochodzącej nawet do 130 cm (co było możliwe jedynie przy ulicach o znacznej szerokości), a dachy ożywiają ozdobne szczyty i wieżyczki z hełmami. Szczególnie starannie dopracowane zostały narożniki domów, często zaokrąglone lub ścięte, połączone z wykuszem i wieżyczką. Bogaty wystrój posiadały elewacje, zwłaszcza na poziomie I oraz II piętra – część ścian licowano cegłą glazurowaną w mocnych kolorach, takich jak zielony, niebieski czy też bordowy, kontrastujących z delikatniejszym kolorem pozostałej części elewacji frontowej⁹.

Przedogródki stanowiły harmonijne uzupełnienie bogatego wystroju elewacji, łącząc się z ozdobnymi balkonami i loggiami. Podkreślały również luksusowy charakter kamienic stojących wzdłuż części alei Papieża Jana Pawła II, ciągnącej się od pl. Grunwaldzkiego do Jasnych Błoni. Prawo budowlane z początku XX w. wymagało, aby przedogródki zachowały wyłącznie ozdobny charakter. Nie wolno było ich wykorzystywać w celach rzemieślniczych, reklamowania wyrobów rzemieślniczych, składowania produktów do sprzedaży czy użytkowania w celach gospodarczych, jako miejsca postoju furmanek czy też karmienia zwierząt. Przedogródki oddzielano od ulicy oraz dojazdów do budynku ogrodzeniami o wysokości do 2,50 m, wykonanymi w materiale wskazanym przez władze policji budowlanej (z zasady były to kute kraty) i osadzonymi na murowanych cokołach wysokości 20–60 cm. Przylegający chodnik dla pieszych musiał mieć szerokość co najmniej 2 m. Ani w przedogrodkach, ani na ich ogrodzeniach nie dopuszczano sztyldów o wymiarach przekraczających 20 × 30 cm¹⁰.

Historyczna ikonografia (głównie fotografie) dostarczają informacji o szczegółach kompozycji przedogrodków. Zbiorczo stwierdzić można, że przedogródki tworzyły jednolity pas komponowanej zieleni niskiej w alei Jana Pawła II. Ich kompozycja była oparta na układach geometrycznych, często również symetrycznych. Pojedyncze drzewa akcentowały wejścia do kamienic, a poszczególne przedogródki były ramowane ozdobnymi niskimi murkami i kutymi ogrodzeniami.

⁹ M. Lisztwan, E. Wolender, *Strój i makijaż – wygląd kamienic szczecińskich z przetomu XIX i XX w. i ich problematyka konserwatorska*, [w:] *Detal architektoniczny – widoczny, ale czy znany? Europejskie Dni Dziedzictwa Zachodniopomorskie 2005*, Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica, Szczecin 2005, s. 102–109.

¹⁰ *Bürgerbuch der Stadt Stettin*, Stettin 1912, s. 225, przepisy z dnia 21.03.1912 r.

3. OBECNY STAN ZAGOSPODAROWANIA PRZEDOGRÓDKÓW

W wyniku rozwoju miast i zwiększającej się liczby samochodów w 2 połowie XX w. większość przedogródków została zlikwidowana w związku z poszerzaniem ulic czy też urządzeniem miejsc parkingowych. Te, które pozostały, zazwyczaj nie pełnią już funkcji ozdobnej, najczęściej są zaniedbane, zarosnięte niepielęgowaną zielenią lub też wypełnione jedynie wydeptanym trawnikiem. Często też na ich terenie wydzielono chodniki, na których mieszkańcy kamienic parkują swoje samochody (il. 1). Z kolei wprowadzenie w parterach kamienic licznych lokali usługowych, handlowych itp. wpłynęło na zmianę wizerunku zarówno pierzei ulicy, jak i sposobu zagospodarowania samych przedogródków. Powstały dodatkowe wejścia i dojścia do kamienic, przecinające spójny dawniej teren przedogródków. Nieremontowane elewacje ulegają stopniowej degradacji, a na poziomie parteru często przestaniają je liczne szyldy reklamowe o krzykliwej kolorystyce.

Il. 1. Obecny stan zagospodarowania przedogródków w alei Jana Pawła II (foto M. Rzeszotarska-Patka)

Ill. 1. Present state of front gardens development in Jan Paweł II Boulevard (photo by M. Rzeszotarska-Patka)

Stan zachowania przedogródków w alei Jana Pawła II jest niezadowolający. Zupełnie zniszczone zostały okalające je ozdobne murki i dekoracyjne kute ogrodzenia, które zastąpiono w większości betonowymi krawężnikami, a w kilku przypadkach metalowymi niskimi ogrodzeniami. Jedynie tuż przy gmachu szczecińskiego UM pozostały ogródki otoczone murkami z początku XX w. (il. 2). Drzewa akcentujące niegdyś wejścia do budynków i bramy wjazdowe zostały usunięte lub też rozrosły się w sposób niekontrolowany i zastępują dziś znaczną część elewacji. Powierzchnię wielu przedogródków zarastają krzewy sadzone w sposób zupełnie przypadkowy lub też wypełniają ją zaniedbany trawnik. W kilku przypadkach teren przedogródka został zagospodarowany przez mieszkańców lub też użytkowników lokali usługowych umieszczonych w parterach bądź też piwnicach kamienic. Sposób zagospodarowania pozostawia

jednak wiele do życzenia – wprowadzenie swobodnej kompozycji w obręb przedogródka czy też wysypanie jego powierzchni otrockami i ozdobienie dużymi kamieniami nie odpowiada historycznym założeniom komponowania przestrzeni frontowej.

II. 2. Pozostałości ogrodzenia przedogródka z początku XX w. (aleja Jana Pawła II) (foto M. Rzeszotarska-Pałka)

III. 2. Remains of front garden fence from the beginning of XXth century (Jan Paweł II Boulevard) (photo by M. Rzeszotarska-Pałka)

4. MOŻLIWOŚCI REWALORYZACJI PRZEDOGRÓDKÓW W ALEI JANA PAWŁA II

Obowiązujące obecnie przepisy prawa lokalnego również regulują sposób wykorzystania przedogródków: zabrania się lokalizacji na ich terenie obiektów budowlanych stałych i tymczasowych oraz utwardzania nawierzchni w celu urządzania podjazdów i parkingów. Według przepisów prawa lokalnego teren przedogródka winien być ogrodzony i zagospodarowany zielenią niską i krzewami ozdobnymi. Dopuszcza się bezpośrednie połączenie przedogródka z lokalami mieszkalnymi i użytkowymi zlokalizowanymi w kondygnacji przyziemia lub parteru¹¹. Możliwe jest również przeznaczenie części przedogródka na tzw. letni ogródek, przynależny do kawiarni mieszczącej się na parterze kamienicy, o ile zostaną spełnione odpowiednie zapisy Uchwały¹².

Dotychczas nie podjęto żadnej próby kompleksowej rewaloryzacji zachowanych do dzisiaj szczecińskich przedogródków, a zwłaszcza tych położonych wzdłuż repre-

¹¹ Uchwała w sprawie określania zasad utrzymania ładu estetycznego na terenie miasta Szczecina, Szczecin 2005, §8 Zasady tworzenia skwerów, trawników i przedogródków.

¹² „W przypadku sąsiedztwa przedogródka z lokalem gastronomicznym zezwala się na zagospodarowanie jego terenu na sezonową działalność gastronomiczną z pozostawieniem co najmniej 20% terenu na zieleń trwałą (rosnącą w sposób naturalny w glebie rodzimej). Teren przedogródka może być zadaszony, ale bez możliwości budowy trwałych ścian oddzielających przedogródek od przestrzeni publicznej”. *Ibidem*.

zentacyjnej alei Jana Pawła II, prowadzącej do gmachu mieszczącego Urząd Miejski oraz Filharmonię Szczecińską. Władze miasta nie są zainteresowane promowaniem tej unikatowej w skali kraju formy zagospodarowania przestrzeni półpublicznej, zlokalizowanej w ciągu jednej z najważniejszych alei w strukturze miasta. Podjęte w Katedrze Projektowania Krajobrazu ZUT prace nad określeniem możliwości przywrócenia dawnego charakteru tej przestrzeni doprowadziły do powstania kilku opracowań studialnych oraz prac dyplomowych. Najważniejsze wytyczne projektowe sformułowane w tych opracowaniach to przede wszystkim przywrócenie reprezentacyjnego charakteru ciągu przedogródków w alei Jana Pawła II, a także ograniczenie możliwości parkowania wzdłuż ulicy (w zamian – lokalizacja parkingu wielopoziomowego w pobliżu Urzędu Miejskiego, na tyłach zabudowy z lat 60. XX w.). Zaleca się również wprowadzenie geometrycznych kompozycji z przewagą niskiej roślinności, popularnej na przełomie XIX i XX w., przywrócenie niskich murków i ozdobnych kutych ogrodzeń, widocznych na przedwojennych fotografiach tego terenu, a także usunięcie nasadzeń przystających elewacje kamienic.

LITERATURA

Bürgerbuch der Stadt Stettin, Druck von M. Bauchwitz, Stettin 1912.

LISZTWAŃ M., WOLENDER E., *Strój i makijaż – wygląd kamienic szczecińskich z przełomu XIX i XX w. i ich problematyka konserwatorska*, [w:] *Detal architektoniczny – widoczny, ale czy znany?* Europejskie Dni Dziedzictwa Zachodniopomorskie 2005, Szczecin 2005.

Sercem Szczecina jest rzeka, wywiad K. Konieczny z prof. St. Latourem, „Gazeta Wyborcza” nr 46, wydanie szczecińskie z dnia 24.02.2003.

SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.

Uchwała w sprawie określania zasad utrzymania ładu estetycznego na terenie miasta Szczecina, Szczecin 2005.